

մից՝ 150 մետր բարձրությունից, արծաթավարս կոհակներով թափող համանուն ջրվեժը:

Հանրահայտ է գետերի նշանակությունը ընակ- լության անտեսական կանոնից: Նահանդի ոչ մի զուգում հողմաղաց լի եղել: Հացահատիկ աղա- լու միակ միջոցը գետերի վրա կառուցված ջրա- ղացներն էին: Ջրի ուժով էին աշխատում նաև շրկապանները (կանքիաթակ), Անզնահատելի է գետերի գեր նաև այս երկրամասի անասնապա- հության զարգացման ասպարեզում:

Տեղերմեն-տերե գեաը, հին գարերից օգտա- գործվելով անտառանութ, այդ թվում նաև մեծ բանակությամբ թանկարժեք տուսախ փոխազրելու համար, Սև ծովն նև թափում մեծ ու փոքր հատկա- լութեր՝ Զաթաղը, Ճեղ-տերեն, Շուլամունք, Մե- լիթը, Տունասուն, Կիրասունը, Գասապ-սուն, Զիթ- րեն, Կալկան, Խուրշուզը, Էլազոն, Ֆոր, Կալա- մինան, Տեղերմեն-տերեն, Ցամպրին, Գարա-ա- բրն (Սև-զեն), Խամուրիյանը, Մահոնան, Կաղա- րափուման, Ռիզն, Մափալին, Աթինն, Ֆոր- թունան և շատ այլ գետեր ու գետակներ իրենց վատակներով: Նահանգն արեներից ամփոփում է նիկուր ու ջրասատ ձորու (հում) Վոհ, Ակամ- ամիս կետով (Երկարությունը՝ 345 կմ):

Դրեթ բոլոր գետերը, մանականդ միջն ու վերին հոսանքներում, բավականին արագածու- են, տեղ-տեղ պանում են նեղ կիրճերով, ցած թուփում մեծ ու փոքր բուշերից (ապասած), դրացեկով գեղատեսնի ջրվեճներու ջմալեկի ա- սաւասն է ներկայացնում Մալա զուղի մոտ (Տրա- պիղոնից հարավ-արեմուաք) և ուրլան-Կապա-

1. ՀԱՄՉԵՆԻ ՇՐՋԱՆ

Համշենի հինգուրց իշխանությունը գտնվում էր՝ Թուրքիայի՝ նախկին Տրապիզոնի նահանգի կաղխսան գալափորի (այժմ՝ Ռիզնի նահանց) հա- րավ-արեմուաքում, Բաթումի ու Տրապիզոնի մի- ջև, Ռիզն և Ալինտ ծովափնյա քաղաքների հա- րավ-արելերում, Պարիարյան (Պոնտական) լեռ- նաշղթայի երկնաքեր գաղաթի՝ Քաջքարի (3937 մ)¹ ստորոտում, XIX դ. վերջից մինչև 1920-ական թվականները իր հիմնական տարածով վարչա- կանորեն կրչվում էր Համշենի գավառակի: Մոլ- եզերից ուղիղ դժով մինչև լեռների ջրարաշի դաշտաթը շորջ 100 կմ է: Քաջքարը, ինչպես նշվեց վերը, կոչվում է նաև Վարշամ, Վարսամ (թուրք՝ Կալկար): Ըստ ակագան ավանդության, Վար- շաման անոնը կապված է ու. Վարդասանց նշանահ հետ: Որ իրը Ավարայրի ճակաամարտի վերջին դոլադը աեղի է ունեցել այս զժվարապաշելի ձո- րերում, և հայ նախարարներից շատերը այստեղ են ալասաանել ու Տայոց Որշնհաղ դուղի մու- րաղից ճակաամարտել հակառակորդի գետ: Այս Որշնհաղ դուղի դուղություն ուներ նւակ մեր

օրերում (1913—1915 թթ.), ծորոխի աջ ափին և կարևոր հանգովն էր այդ երկրով անցնող ուղե- վորների համար:

Թուրքերի կողմից Պոնտոսը նվաճելուց հետո (1461 թ.), Համշենը, որպես գավառակ, մտնում է Լաղիստան գավառի մեջ: Համշենի սահմաններն էին՝ արեներից աշարացիների երկիրը (որոնց փո- քը բան այժմ ապրում է Թուրքիայի սահման- ներում, ծորոխից արևմտուր, իսկ մեծամասնու- թյունը բնակվում է Աշարական ԽՍՀ-ում): Հյու- սիսային ծովելքրայ մասը լաղերի երկիրն էր, ո- րոնք տարածվում էին Ռիզից մինչև Խոփա: Հյու- սիս-արևմուտքում գտնվում է հունարեակ Օֆ դավառակը (որն առաջիններից էր ըռնի մահմե- ականություն մեղոնուների թվում): Հարավարե- մցաւան լեռնային կածաններով Համշենի զավառը կապված էր Սև-դետին (Սյուրմենի գավառակ): Հարավից Պարիարյան լայնանիստ լեռներով ան- ջատագած էր Տայոց աշխարհի հարավային զա- վառներից (Արուաց-փոր): Քաջքար աժդահան անմաշելի պատենեց է հանդիսացել Համշեն եր- կիրն ասպաաակուղ վարադ հակառակորդի դեմ:

¹ Տե՛ս «Ժամանակակից Թուրքիան»:

Համշենի հողերն սկսում էին ծովագից 2—3 ժամ հեռու վայրերից. միայն Աթինայից արեելք, Ֆուրթունա գետի ափին, Արաւաշեն ավանն էր պատկանում համշենցոց, որի հրվանդանը Կեպերտի քարահեղի վրա նշանակված է «Սրբեն» անունով։ Ժամանակին Արտաշենը եղել է արեելյան այն վերջին կետը, ուր համշենցի հայերն իշել են ծովտի։ Ընդհանուր առմամբ, սակայն, Աթինան լաղերի հողն էր, իսկ վերը՝ Խալայի շրջանը Համշենին էր պատկանում։

Պատկառելի թվով համշենահայեր էին հաստատվել նաև Ռիդե քաղաքում։ Նրանք հիմնականում ապրում էին Ռոշլի թտղում, ոմերն փառավոր եկեղեցի, ուր գրվել էր Սալմոսարան։ Մ. Բժշկանի Ռիդե այցելած միջոցին (1817—20 թթ.), եկեղեցին դեռ դոյություն է ուսեցել։

I. Միսաս Բժշկան (1777—1851 թթ.)

Համշենի ապրածքը խիսա լեռնային է՝ հարուստ խորխորաաներով, ձորերով ու կիրճերով։ Հաղվադեպ են նույնիսկ փոքր հարթությունները։ Ընդարձակ տարածություններ ծածկված են մըշապալար անապոներով, ալպյան արոաավայրերով։ Բուսականությունը փարթամ է, առաա են պտղատու և այլ թանկարժեք ծառաասակները։ Հայանի են Համշենի առսալիք, ընկույզը։ Համշենի տանձը, իր աիրող հետ անցնելով երկար ու տառապալի ճանապարհ, եկել հասել է Սուշիի

* Այստեղ ե հետազա շարադրանքում նկատի է առնված չնազուն ժամանակներից մինչև XIX դ. առաջին տասնամւակներն ընդունված՝ 1 ժամվա ընթացքում սովորական քարավանալին ճանապարհը հետիւն անցնելու հնարավոր հեռավորության (տարածության) լափանիշը, որը հավասար է շուրջ 5 կմ. (Ծն. խմբագրի)։

գյուղերը։ Դրա համար պարտական ենք սիֆթերցի Սիմավոնյան Սարդսին, որ այդ տանձի շյուղերը խնամքով պարուրած, բերել ու պատվաստել է Սուշիի մոտակա Դե-Սիմոն դուգում։

Համշենն առատ է ներքին ջրերով և մինուլության աեղումներով։ Բարձր լեռներում առած ձյան պաճաճոռով օրերով դադարում էր երթեեկությունը։ Այսաեղ երրեմն այնքան թանձը մասախուզ էր պատում, որ 10 քայլի վրա իրար տեսնելը անհնար էր դառնում։ Դետերն ու աղրյուրները ուրուապառւա հոսում են հյուսիս-արեելքում միանալով Ֆուրթունա դետին, Աթինայի արեելքում թափում են Սե ծովը։

Համշենի լեռնային արահետները նեղ ու դժվարանցանելի են։ Հաճախ խոր ձորերի, քուոչերի մի կողմից մյուսը հսկայական ժառերից կամուրջներ էին ձգվում։ Սյդ ժառ-կամուրջների ցած դլորելը բավական կլիներ, որպեսդի երկրամասի մի ամրող հաավածի մուտքը փակվեր թշնամու առաջ։

Համշենցիք անխոնչ երկրագործներ էին, սակայն նրանց հիմնական դրազմունքն անասնապահությունը, հաակապես խաշնարածությունն էր։ Շամշենցին օր շարաթ մը օլարոն ըիրի (կահտ) հոա շնե, հիվոնդնա կուա, — ասում էր ժողովուրդը։

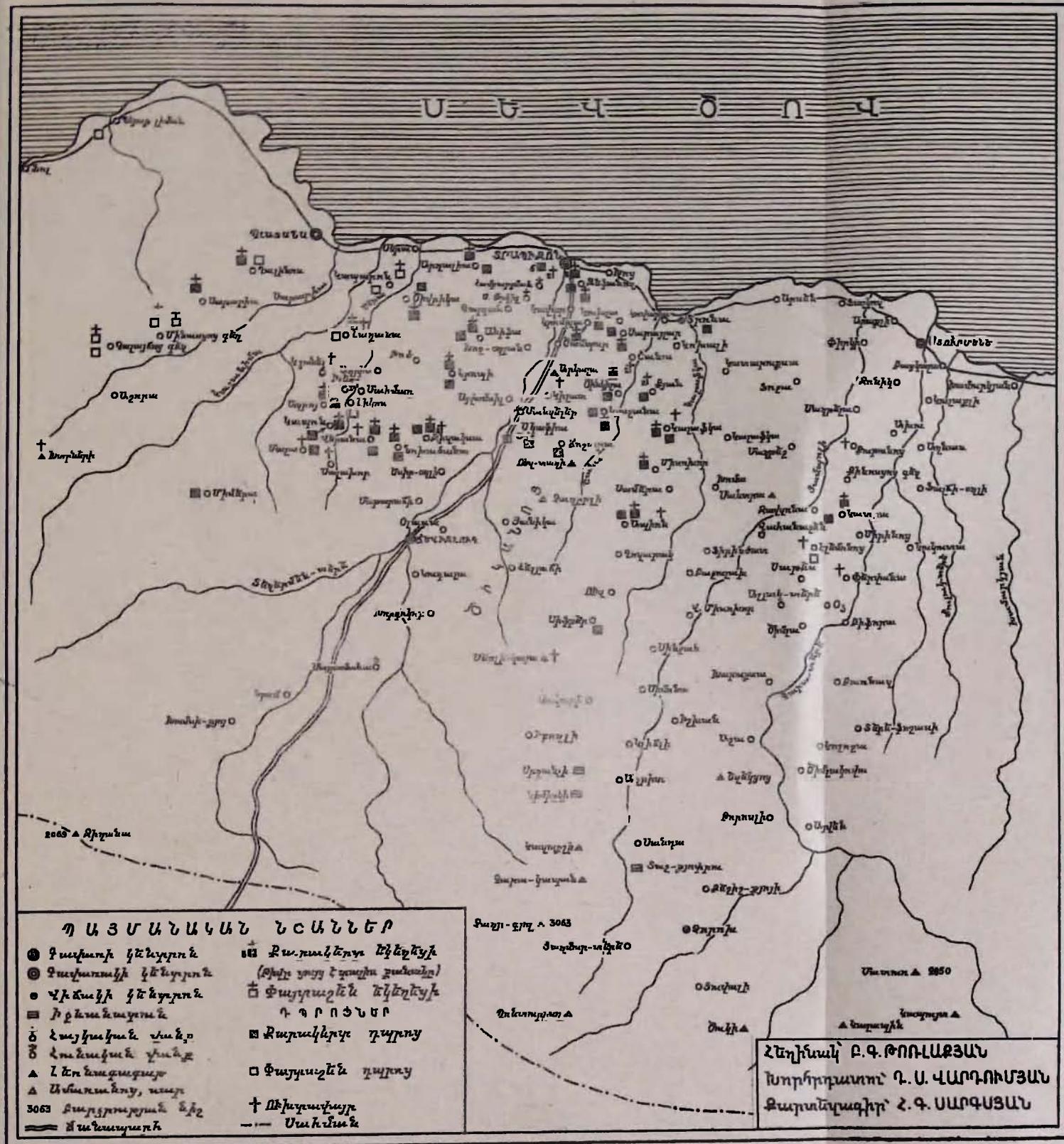
Առատ էր Համշենը մեղրով ու մոմով։ Բացի տնալին մեղվանոցներից, համշենցիք առաա մեղրը ու մոմ էին հայթալիթում նաև դարավոր ժառերի փշակներում րույն դրած վայրի մեղվարնտանիներից։ Ըստ Ղ. Ինճիճյանի հաղորդման, համշենցի հայերը շուրջ 2000 օխա (շուրջ 6000 կդ) մեղրամու էին հայթալիթում թուրքական սուլանի արքունիքի համար։ Համշենի որոշ վայրերի վայրի մեղրը, սակայն, թունավոր ըաղագրամաս ուներ իրը, քսենոֆոնի զորքերը այդ երկից անցնելիս ճաշակելով Համշենի մեղրը, վաանդվել են թմրությամբ և փորհարությամբ։

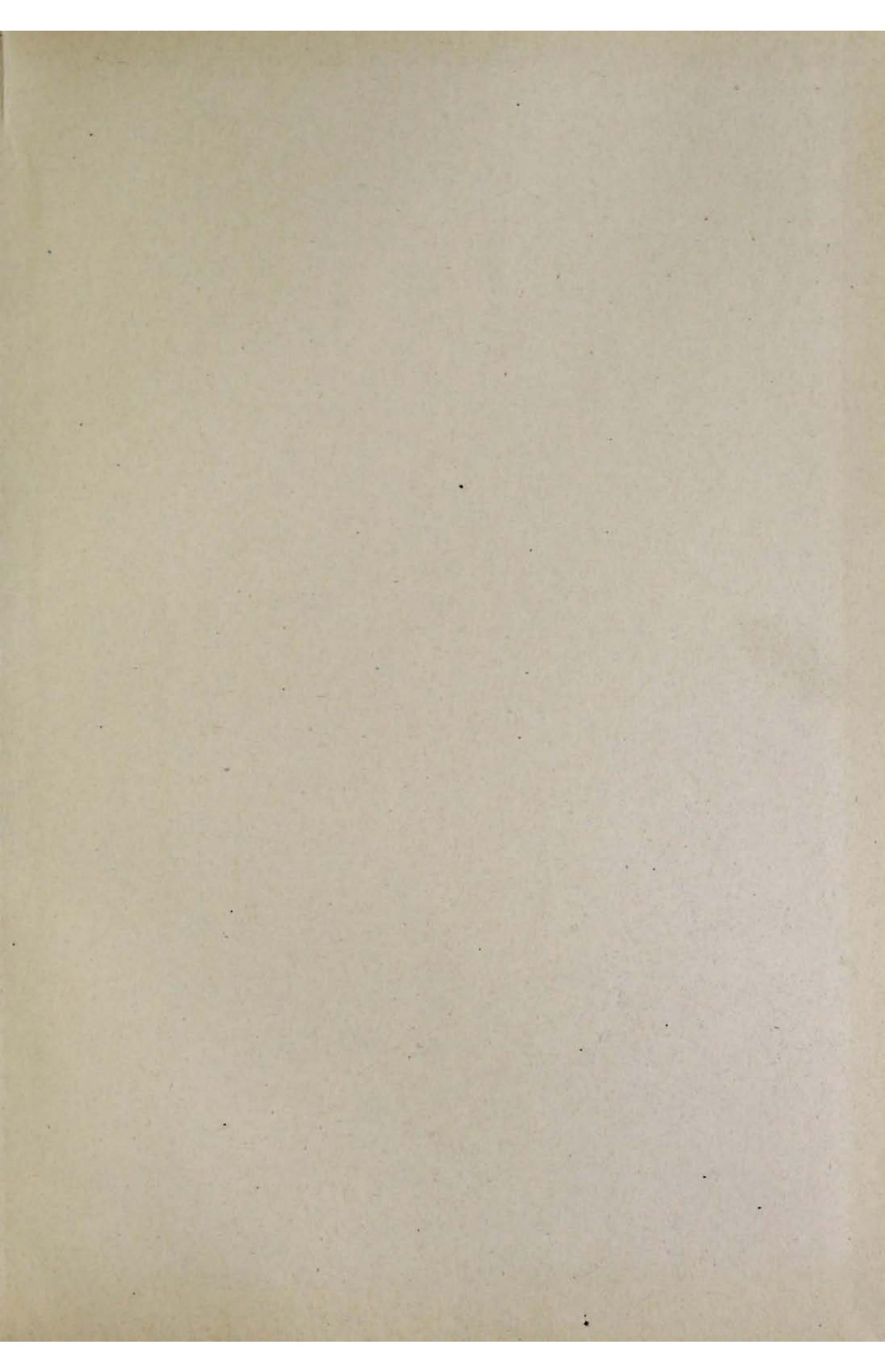
ԲնԱկԱՎԱՅՐՈՒՅԾ, Համշենի կիսանկախ իշխանության արածքում կային բազմաթիվ մեծ ու փոքր ընակավայրեր, որոնցից շատերի մասին աեղեկություններ հավաքելը չափազանց դժվար է հենց այն պարզ պատճառով, որ համշենահայությունը խուսափելով թուրք շարդարաների անտեսական, քաղաքական ու հողերոր ճնշումներից ե հալածանքներից, դեռև ԽVI—XVIII դդ. ընթացքում թողնելով արդեն հայրենի դարձած իր բարգավաճ ընակավայրերը, զանդվածարար դաղթել էր Սե ծովի հարավային երկրամասերը՝ սկսած Բաթումից մինչև Սինոպ։ Ուստի այսաեղ կհա-

6 Ս. եիրիկյան, Պատոկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, 4. Ա. Վենեաիկ, 1903—1905, էջ 127.

ՏՐԱՊԻՉՈՒԻ ԳԱՎԱՆ

Կրդական և կրոնական օջախներ (սինմատիկ քարտեզ)

զորդենք այն Շամարավոր աեղեկությունները սիալն. սրոնք ժամանակին զրի են առել մեր Երախտագործները (Ա. Հայկունի, Վ. Խնձիճյան, Հ. Տաշյան, Պ. Մումատան, Մ. Բժշկյան և ուրիշներ):

1. Համշեն (Հասամաշեն, Բաշ-Հասշեն), նույնանուն շրջանի զլխավոր և անցւալում իշխանանիսա ավանը Պարխար լեռնապարի ծովահայց սարուտում: Համշենից Տրապիզոն հինգ օրվա ճանապարհ է: Համշենի միջով անցնում է նույնանուն գետը Մոռակա լեռնագագաթին կարմի ավերակ բերդ:

2. Պարխար, Հասշենից արևելք, Ֆուրթունա դեմ ափին, մահմեղականացած հայկական գյուղ:

3. Տիափի, Ֆուրթունա դետի աջ ափին, Համշենից հարավ մեկ օրվա ճանապարհի վրա: Մահմեղականացած հայկական գյուղ է:

4. Խղճովիտ, Հասշենից մի քանի ժամվաճակում հարավ, Հասշեն դեմ ափին, մահմեղականացած հայերով բնակեցված առաջավոր գյուղերից մեկն էր:

5. Խեալի, Համշենից ութ ժամ հեռու՝ դեպի Խոարչուր, բարձր լեռան վրա հիմնված, մահմեղականացած հայերով բնակեցված գյուղ: Հայալի է այս շրջանի մեղրը:

6. Խոշտանա, Ֆուրթունա դետի ակունքի մոտ, ձախ ափին, մահմեղականացած հայերով բնակեցված գյուղ, որը Համշենից մեկուկես օրվա ճանապարհի վրա է:

7. Թալովիտ, անապահիա հովառում, արգավանդ հողերով հարսւսա, մահմեղականացած հայերով բնակեցված գյուղ: Բալովիտից աջ Հոսում է համանուն վասակը, որը թափվում է Ֆուրթունա դեմ: Այստեղի անտառներում կան արջ, վայրի այծ, որոնց մորթին ձմռանը սկս գույնից կարմրի է փոխվում:

8. Խաչափիթ, Համշեն ավանից Յ-4 ժամվաճակում ճանապարհ դեպի Հյուսիս, Համշեն դետի աջ ափին դանվող բարերեր գյուղ, որը բնակեցված է մահմեղականացած հայերով:

9. Ներքին-Վիժա, մահմեղականացած հայերով բնակեցված գյուղ Ֆուրթունա դեմ վասակի աջ ափին:

10. Վերին-Վիժա, մահմեղականացած հայերով բնակեցված գյուղ Ֆուրթունա դեմ վասակի ձախ ափին:

Բոնի կերպով մահմեղականացած հայկական բնակվայրեր են նաև Մարմանդ, Վանե, Պատառ, Ջուղա, Մակրենց, Ժանընոսց, Քոշահենց, Ցոթ-Փարա, Որդնենց, Մեծմուն, Մանլի, Բոդինա, Բալին-Քյոյ, Մափարի, Մելեսկուր, Գուշիլա, Խոշ-Նիշին, Ուսկարդա, Օրթա-Քյոյ, Ամողդա, Մոլենին:

մինց, Ճեսիլ, Կավկամե և այլ գյուղեր. Արտաշեն և Հիլ-Կալե ամրոց-բնակվալըները և շատ այլ ամրոցներ ու գյուղեր, որոնց մասին առայժմ գրեթե ոչ մի աեգեկության կամ հիշատակման չենք հանդիպել:

Խնչպես բուն Համշենի շրջանի այնպես էլ հետագայու ողջ Պոնասով մեկ սիոված համշենահայերի հիմնադրած կամ նրանցով բնակված բնակավալըների մեծ մասի անվանում-

2. Համշենահայեր 1914 թ.

ները թուրքական իշխանությունների կողմից կամ հիմնովին փոխվել են, կամ էլ աղավաղվել այնպես, որ հայկականի ոչ մի նշույլ չի մնացել: Այսուտմենայնիվ, շատ բնակավալըների անվանումները պարզորոշ վկայում են նրանց ինչպես հայկական լինելը, այնպես էլ ստվարախիա հայությամբ բնակեցված լինելը: Որպես այդպիսիք կարելի է հիշատակել հենց Համշեն և Արտաշեն (Աև ծովի ափին) քաղաքները, նույն Արտաշեն անվամբ ամրոց-բնակվայրը Արաւշեն քաղաքից դեպի հարավ շուրջ երկօրյա ճանապարհ հեռավորությամբ, Տափի, Եղնովիտ, Բալովիտ, Խաչափիթ, Վանե, Պատառ, Մեծմուն և այլ բնակվայրերը, Քաջըար, Թեթեկիթ լեռները, Խաչքարը հողակավոր վանքը և այլ անվանումներ: